

РЕЦЕНЗИИ

УДК 341.9(09)

Домановський А. М., Домановська М. Є.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА (КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)¹

Посилений інтерес українського суспільства до історії Візантії, впливу Імперії на Давню Русь та сформований внаслідок цього попит на візантинознавчу літературу останніми роками почав нарешті викликати відповідну пропозицію не лише від закордонних (перш за все російських) науковців, а й від сучасних вітчизняних дослідників. Однією з перших ластівок в цьому плані стала історія східноєвропейської традиції приватного права, головним підґрунтям для котрої було, безумовно, візантійське законодавство, написана відомим одеським юристом, доктором юридичних наук Євгеном Олеговичем Харитоновим. Видана у рамках курсу “Історія приватного (цивільного) права Європи”, ця книга, очевидно, стала важливим етапом реалізації проекту “Римське право і сучасність” Центру вивчення римського права і похідних правових систем при Одеській державній юридичній академії. Про міжнародний розголос теми, авторитет видання та його автора може свідчити вже той факт, що Є. О. Харитонов брав участь у роботі першої сесії Міжнародної школи римського права у Варшаві (12 – 24 вересня 2001 р.), де виступив з лекцією, присвяченою саме проблемам рецепції римського права та формуванню східноєвропейської традиції громадянського права [8, с. 104].

Для вітчизняних юристів та істориків держави і права актуальність книги обумовлена також тим, що досьогодні історія права Візантії залишається для них білою плямою, повністю чи майже повністю випадаючи з узагальнюючих праць з історії держави, права чи правових вчень. Втім, з цією ж проблемою стикається і світова візантиністика, в котрій цілком риторичним виглядає питання О. П. Каждана: “Чи потребуємо ми нової історії візантійського права?”, винесене у заголовок однієї з статей вченого [61]. Досьогодні класичним дослідженням візантійського права залишається книга Карла Едуарда Цахаріє фон Лінгенталя [66], незважаючи на досить широкі й плідні вузькоспеціальні дослідження, котрі провадяться у кількох західноєвропейських наукових центрах (огляд їх діяльності до 1991 р. зроблено І. П. Медведєвим [28, с. 293-324]). За словами того ж О. П. Каждана, у світі досі не написано книги, котра могла б позмагатися чи,

¹ Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000. – 260 с.

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

меншою мірою, бути порівняною з класичною працею К. Е. Цахаріє фон Лінгентала [61, р. 1]. Як видається, зронена видатним візантиністом ще у 1989 р., ця фраза продовжує зберігати свою актуальність. Ще менш дослідженою виявляється історія саме громадянського візантійського права [62, р. 1192].

Про недостатню увагу до візантійського права пише і Є. О. Харитонов, одночасно зауважуючи, що досі справедливо не оцінено роль візантійської правової традиції у формуванні правової системи України на різних етапах історії чи, принаймні, окремих кодифікацій українського права, основою яких зазвичай вважаються право звичаєве, польсько-литовське чи магдебурзьке (С. 5-6). Важко заперечувати слушність цього твердження, оскільки українські дослідники, наприклад, досі применшують вплив візантійського законодавства навіть на формування таких правових пам'яток, як русько-візантійські договори X ст., стверджуючи, що “джерелом права став загальний закон, більшість норм якого були руськими звичасвими” [17, с. 90 наступні]. Впевнені, таке майже однозначне твердження можливе лише через недостатню обізнаність з нормами діючого на час укладення зазначених угод візантійського законодавства, яке має значну кількість безпосередніх паралелей з текстом договорів [див.: 1; 2; 24; 25; 26; 63; 64; 65 тощо]. Таким чином, звертаючись до узагальненого вивчення східноєвропейської традиції приватного права, Є. О. Харитонов багато в чому йде неторованим шляхом (принаймні – у вітчизняній історіографії), хоча більшість вузькоспеціальних проблеми і навіть окремі розділи книги мають вже значну історіографічну традицію.

Згідно з основним задумом книга розпадається на дві великі частини: “Східна традиція: візантійські джерела” та “Привиди Візантії”. Перша з них присвячена дослідженню власне візантійського права, друга – вивченню впливу візантійської правової системи на східноєвропейське приватне право. Варто звернути увагу на плідне намагання автора уникати у книзі штапових назв розділів, окрім згаданого, схвально сприймаються такі назви параграфів, як “Менше античності – більше візантинізму (орієнтальні орієнтири)” (С. 99-102), “Архітектоніка візантійського приватного права” (С. 134-139), “Між двома світами” (С. 191-211) тощо. Крім того, велике значення має концептуально насичений вступ, котрий важить для розуміння книги набагато більше, ніж невеликі, втиснуті всього в одну сторінку висновки.

Зважаючи на специфіку власних вузьких наукових інтересів, ми зупинимось перш за все на рецензуванні вступу та першого розділу, і обмежимося лише окремими зауваженнями до розділу другого. Впевнені, в багатьох випадках наша критика “знімається” за рахунок того, що автор, ймовірно, не ставив перед собою тих завдань, які накинули йому рецензенти, проте все ж вважаємо за потрібне висловити власну точку зору на деякі проблеми, яких торкнувся Є.О. Харитонов. Ми також будемо по можливості уникати критики тих суто “історичних” пасажів автора, котрі не відповідають сучасному рівню візантиністики ні за змістом, ні за рівнем посилань на відповідну літературу, пам'ятаючи про те, що у книзі вони відіграють допоміжну роль, а її автор не має спеціальної вузькофахової підготовки. В цьому плані вважаємо за потрібне зазначити, що Є.О. Харитонов інколи бере на

віру чи, принаймні, вважає за потрібне приділяти увагу деяким антиісторичним твердженням Г.В. Носовського та О.Т. Фоменка на кшталт того, що у 1453 р. Константинополь було взято не турками, а московською Руссю (С. 177).

Концептуальна ідея рецензованої книги визначається науковцем вже у вступі, де він веде мову про сутність понять “Схід” та “традиція” (С. 3-9). Очевидно, що Є.О. Харитонову не вдається уникнути звинувачень в “орієнталізмі” як світогляді, що чітко розмежує Схід і Захід і оцінює перший з точки зору останнього, хоча автор спеціально наголошує на тому, що волів би відмежуватися від заяложеного протиставлення і зосередитися “на з’ясуванні характерних рис і особливостей Східної традиції приватного права” (С. 5). Якщо так, то навіть ж тоді починати книгу з наведення переліку непорушних відмінностей між “Сходом” та “Заходом” (С. 3-4), тобто, говорячи словами Н.Яковенко, “між “Європою” як широко сприйнятою культурною спільнотою і настільки ж метафоричною “Азією”” [55, с. 335; 56, с. 397]. Адже цим самим дослідник з самого початку окреслює перед читачем рамки, в межах яких буде розглядатися візантійське і поствізантійське право, і еталон, з яким воно буде постійно – нехай навіть у більшості випадків підсвідомо – порівнюватися. При цьому порівняння завжди робиться на користь права західного, а західна новоевропейська цивілізація взагалі характеризується як “приваблива для усього світу” (С. 15). Таке ставлення виникає перш за все через те, що притаманні нашому часу ідеологічні стереотипи переносяться на минуле, сприймаються як позачасові й загальнолюдські. При цьому абсолютно забувається, що сучасні європейські цінності далеко не завжди були і є головними і взагалі – цінностями для тих чи інших культур, цивілізацій, країн тощо. Перенесення на них наших власних цінностей, нашого способу мислення тощо лише віддаляє нас від правильного їхнього розуміння. Як писав у своїй вельми цікавій статті Фрідріх фон Халем, “ми повинні побоюватися застосовувати масштаби та мірки нашої юридичної термінології до держави, що знаходилася поза традиціями Окцидента, оскільки ці мірки та масштаби тут не підходять і підходити не можуть” [53, с. 42].

Здійснений Є.О. Харитоновим рух від загальної схеми, що не піддається жодному коригуванню та критиці, до конкретних фактів призводить до того, що на протязі всієї книги він постійно намагається максимально віддалити Візантію від “Заходу” і наблизити до “Сходу”, включити її в останній, причому навіть тоді, коли це видається майже неможливим. Над ним явно тяжіє знамените кіплінгівське “Захід – є Захід, а Схід – є Схід”, винесене у епіграф до першої частини книги. Третього не дано. Але ж очевидно, що наведені риси поняття “Схід” не є для Візантії абсолютними, а у деяких випадках просто не відповідають дійсності! Так, у жодному разі не можна застосовувати щодо Візантії визначення про відсутність у ній права приватної власності, чи, принаймні, про його слабкість, оскільки трюїзмом буде доводити, що “візантійське право було класичним правом приватної власності, товарно-грошових відносин” [40, с. 63-64; 33, с. 10 тощо]. Уточнення щодо Візантії потребують й поняття “одержавлення економічного життя”, “деспотичний тип влади” тощо (С. 3). Якщо вже Візантія – “Схід”, то “Схід” специфічний, як, врешті, і кожна конкретна окремо взята культура, цивілізація, країна тощо “Сходу”. Автор цілком правильно розуміє, що існувало багато “Сходів”

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

("Захід" традиційно і цілком однозначно сприймається ним як "Західна (латинська) Європа") [36, с. 21; пор.: 55, с. 335; 56, с. 397] і конкретизує, що мова у книзі йтиме "не про "Схід" взагалі, а у всякому разі – про "Схід Європи" (С. 4). В той же час він залишає відкритим питання про те, наскільки наведений вище перелік характерних для "Сходу" рис прийнятний саме для сприйнятої таким чином Візантії, хоча при цьому постійно наштовхує читача на думку про повну відповідність феномену Візантії наведеним у переліку характеристикам, точніше – підганяє цей феномен під окреслену на початку книги схему.

Таким чином, на нашу думку, автор, давши на початку загальне визначення характерних рис "Сходу" як соціокультурної цілісності, надалі мав би конкретизувати його стосовно Візантії, відкинути деякі визначення, скоригувати інші та надати нові. Цього, на жаль, зроблено не було. Якщо ж автор відчував, що впоратися з цією задачею йому не під силу, йому достатньо було б відмовитися від складних теоретичних узагальнень і уникнути багатьох непевних ідей та позицій. У книзі з історії східноєвропейської традиції приватного права зовсім не обов'язково з самого початку вести мову про світоглядну співвіднесеність візантійської культури зі Сходом чи Заходом і тим більше – про загальнотеоретичне обґрунтування дихотомії "Схід - Захід". Про це можна було б сказати наприкінці дослідження, у висновках, порівнюючи отримані конкретні результати з існуючими загальними схемами. Цього також зроблено не було. І, мабуть, не варто звинувачувати Є.О. Харитонова у некомпетентності – зазначене завдання навряд чи під силу переважній більшості професійних візантиністів, котрі на даному рівні розвитку науки спроможні хіба що на окремі зауваження та уточнення [13, С. 11-15; 35, с. 102-103]. Навіть проект російських візантиністів та сходознавців "Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики", незважаючи на голосну назву, являє собою збірку високоякісних, проте – вузькоспеціальних і майже не пов'язаних між собою досліджень з конкретних питань стосунків Візантії зі Сходом та Заходом, причому ситуацію не рятують ні передмова, ні післямова Г.Г. Литавріна, головним завданням яких якраз і було узагальнення та об'єднання зібраних під однією обкладинкою розвідок [6]. В нашому ж випадку варто швидше говорити про неможливість і через це – непотрібність занадто широких узагальнень на матеріалі, якого для цих узагальнень явно недостатньо.

Надання дослідженню з самого початку зазначеної жорсткої парадигматичної схеми інколи призводить до помилок чи, меншою мірою, непорозумінь. Перше з них виникає уже при узгодженні визначення поняття правової традиції, яку Є.О. Харитонов розуміє як "правові цінності, категорії, інститути, норми котрі на протязі століть *свідомо* (виділено нами – А.Д., М.Д.) передаються від покоління до покоління" (С. 7) та такої виділеної автором явно під впливом орієнталістського трактування поняття Схід особливості візантійського права, як обмежений і непослідовний характер його рецепції, латентність форм, у яких вона відбувалася (С. 9). Про яку ж тоді "традицію" може йти мова, якщо навіть "рецепції" майже немає?

Роль вступу у визначенні основних понять та парадигми дослідження продовжує виконувати і увесь перший розділ першої частини книги, присвячений визначенню ролі та місця права у творенні системи та обличчя візантійської (східноєвропейської) цивілізації (С. 13-37). Як і у вступі, Є.О. Харитонов починає розділ із загального визначення понять, з якими він матиме справу, ймовірно, як і раніше, бажаючи уникнути неприпустимого у юридичній науці неоднозначного трактування того чи іншого терміну. Не впевнені, що йому це повністю вдалося. Насамперед, намагаючись окреслити межі поняття “цивілізація”, дослідник наводить значний перелік способів класифікації цивілізацій, у більшості випадків, до того ж, узятих з других (якщо не п'ятих) рук, але не наводить єдиного визначення поняття, якогось набору основних його характеристик. Виникає відчуття, що дослідник, як і у випадку з поняттям “Схід”, висипає перед читачем невпорядковану купу точок зору на поняття “цивілізація”, жодним чином не впорядковуючи їх. Про свій метод викладу матеріалу вчений пише дещо пізніше, зазначаючи, що з метою систематизації він намагається наводити “лише ті докази (визначення, положення – А.Д., М.Д.), які вирізняються специфікою формулювання, ортодоксальністю або ж, навпаки, не традиційністю” (С. 49). На нашу думку, жодної систематизації таким чином досягти неможливо.

Натомість Є.О. Харитонов наголошує на відмінності “цивілізації” від “релігії” і підкреслює її синонімічність поняттю “культура” (С. 13-14). Чи не пояснюється така невизначеність занадто великим розмаїттям сучасних трактувань зазначеного поняття, котрі наводяться і застосовуються різними науковцями залежно від поставлених ними завдань та відповідно до специфіки матеріалу, з яким вони працюють? Якщо так, то, мабуть, варто було б поглянути на те, як підходять до визначення даного поняття візантиністи і обрати найбільш прийнятний щодо тематики книги варіант, чи, за відсутності такого, вказати на недоліки попередніх визначень, і дати своє власне. Натомість автору залишаються невідомими не лише праці А. Гійу чи Х.В. Хауссіга, а й навіть цілком доступні на українських теренах праці К.В. Хвостової [59; 60; 48, с. 32-48.; 49; 50, с. 181-195; 52, с. 189-198].

Пряме звернення до класичних робіт професійних візантиністів з історії візантійської цивілізації видається тим більше необхідним, що надалі дослідник застосовує поняття “цивілізація” саме до візантійського матеріалу, даючи власне дуже розмите визначення візантійської цивілізації: “Візантійська цивілізація (культура) є цивілізацією, що відбиває культурно-історичні, етичні, етнічні, економіко-географічні особливості групи країн та етносів, які входили до Східної Римської імперії безпосередньо або були охоплені сферою її культурного (політичного та економічного впливу)” (С. 14-15). Розкриття усіх наведених “особливостей” надалі не відбувається, а суть цивілізації зводиться в кінцевому рахунку лише до одного світоглядного стрижня – ортодоксального християнства (С. 15-20). За такого підходу до проблеми визначення особливостей візантійської цивілізації важко не згадати про справедливе зауваження Є. О. Харитонова про те, що “віра... може слугувати одним з важливих критеріїв класифікації цивілізацій, проте обмежуватися лише ним не можна” (С. 14).

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

Таким чином, очевидно, що досліднику явно не вистачає обізнаності з сучасною візантинознавчою літературою, що веде до сприйняття давно відкинутих візантиністами оцінок візантійської цивілізації. Так, Є.О. Харитонов цілком сприймає гіббонівську ще ідею про те, що уся історія Візантії – тисячолітня агонія античного Риму й не більше за те. Про таку позицію вченого, яка цілком відповідає його оцінці Сходу як такого, що значно поступається Заходу за всіма параметрами, яскраво свідчить пряме вживання вислову про агонію, щоправда – лише через цитування (схвальне) Жака Ле Гоффа (С. 18), котрий, виходячи з завдань цитованої праці, теж дивився на Візантію “очима Заходу”. Звичайно, оскільки рецензована книга – це узагальнююча праця, вона неминуче буде інколи надавати читачу застарілу інформацію, але ж – не таку, що застаріла концептуально, та ще й – більш ніж на століття!

Наступний параграф того ж розділу присвячено визначенню хронологічних меж та періодизації візантійської цивілізації (С. 20-29). У ньому вчений заперечує пряму хронологічну співвіднесеність Візантії з Середньовіччям та феодалізмом, наголошуючи на умовності першого поняття та про складність вживання терміну “феодалізм” для характеристики поземельних відносин у Імперії (С. 20). Очевидно, тут Є. О. Харитонов змішує сутнісні характеристики обох наведених термінів з їхніми хронологічними рамками. Таке змішування особливо очевидне стосовно терміну феодалізм – до чого він взагалі при характеристиці хронологічних меж візантійської цивілізації? Сприйняте ж лише як часова категорія Середньовіччя цілком може використовуватися при визначенні періоду існування Візантії. Варто в цьому плані звернути увагу на роздуми М. А. Поляковської, котра пропонує вважати Візантію не феодальною країною, оскільки тут не було феодалізму як завершеної системи, а середньовічною [37, с. 29-31].

Значно більше компетентності Є.О. Харитонов виявляє при визначенні власне хронологічних меж існування візантійської цивілізації та періодизації її історії. Так, дослідник цілком традиційно обґрунтовує вибір 395 р. як межі виникнення Візантійської імперії (С. 21-23), слушно зауважуючи при цьому, що поділ став наслідком, а не першопричиною розходження історичних шляхів Східної та Західної Римської імперій (С. 23). Ще більш цікавим та плідним видається теза науковця про те, що не можна вважати дату припинення існування Візантійської імперії (падіння Константинополя 29 травня 1453 р.) одночасно і датою смерті візантійської цивілізації, оскільки спадкоємцями найбільш загальних, визначних засад цієї цивілізації стала значна кількість держав та народів Східної Європи (С. 24-25). Не викликає принципових заперечень і наведена вченим періодизація історії візантійської цивілізації, котра в основному базується на традиційних сучасних схемах (С. 26-28). Заперечення викликають лише окремі твердження Є.О. Харитонова, обумовлені тим, що він не є спеціалістом у даному питанні. Так, важко беззаперечно погодитися з твердженням, що у VIII – IX ст. економіка Імперії була орієнтована виключно на сільське господарство, а торгівля з іншими країнами взагалі не розвивалася, оскільки усі торгівельні шляхи перекрили ворожі Візантії араби (С. 27). Ще більш неприпустимим видається відсутність будь-яких згадок про

різницю між періодом X – кінця XI століть, кінцем XI – XII століттям (до 1204 р.) та часом 1204 - 1261 рр. При цьому вчений об'єднує не перші два періоди, що, на нашу думку більш виправдано, а останні два, і пише про них як про час стагнації (С. 28), не звертаючи уваги на те, що до нього може бути зараховано далеко не все XIII ст., а лише дві перші його третини, та й то не для усіх грецьких земель.

Певних уточнень потребує, на нашу думку, і наведена Є. О. Харитоновим періодизація історії розвитку візантійського приватного права. Справедливо зазначаючи, що етапи розвитку права не обов'язково співпадають з етапами розвитку цивілізації (С. 29), вчений тим не менш усіляко намагається не лише прив'язати час виникнення та загибелі візантійського права до часу існування візантійської держави, а й синхронізувати розвиток цього права з основними етапами життя візантійської цивілізації. Особливо яскраво такий підхід виявляє себе при виділенні першого значного періоду існування візантійського права.

В загальних рисах пропонує ним періодизація зводиться до виділення періоду існування “Докласичного візантійського права” (від розділу Римської імперії на дві частини – приблизно до середини VII ст.), який, в свою чергу ділиться на Доюстиніанів та Юстиніанів етапи, та періоду “Класичного візантійського права” (приблизно середина VII ст. – падіння Імперії) (С. 29-31).

Виділення дослідником першого значного хронологічного відтинку принципівих заперечень не викликає. Дійсно, про зародження елементів візантійської правової системи можна говорити вже починаючи з IV ст. Проте – лише про зародження, оскільки включно до проведеної Юстиніаном (527 - 565) знаменитої кодифікації, право Візантійської імперії продовжує залишатися римським, “пізньоримським”, “римським правом посткласичного періоду” тощо. Незважаючи на заперечення проти вживання подібних термінів (С. 29-30), Є.О. Харитонов сам змушений непрямо визнати, що ранньовізантійське право не було адекватним створюваній новій візантійській культурі, що, врешті-решт, й обумовило перехід до класичного візантійського права (С. 31).

У переважній більшості випадків право ранньої Візантії як таке зводиться до систематизації творчого доробку римських юристів та імператорських законів більш раннього періоду. Через це не зовсім вірним видається спроба науковця стушувати римську першооснову законодавства цього періоду і, натомість, усіляко випнути його “візантійскість” (С. 29-30). Через це ж проблематичною здається можливість виділення двох зазначених вченим етапів існування “Докласичного візантійського права” саме з точки зору періодизації внутрішньої історії розвитку візантійського права, оскільки аж до створення “Новел” законодавча діяльність уряду Юстиніана принципово не відрізняється від кодифікаційних заходів того ж Феодосія II (438 р.) Згаданий підхід до періодизації візантійського права як “явища у собі”, з власними законами розвитку та “правилами поведінки”, застосовано останнім часом В.О. Сметаніним, котрий вважає точкою відліку у становленні власне візантійського права саме 535 р. – час видання “Новел Юстиніана” [39; 40, с. 62]. Ця важлива юридична пам'ятка, доречі, майже повністю випадає з поля зору науковця.

З тих же причин складно вважати цілком прийнятним наведене Є.О. Харитоновим датування початку класичного етапу в історії візантійського

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

права – приблизно середина VII ст. Вказаний час не відзначено появою жодної значної загальнодержавної юридичної пам'ятки, відповідно – на протязі нього продовжує діяти законодавство епохи Юстиніана з тими незначними поправками, котрі вносяться його наступниками [23, с. 195; 42, с. 26-29]. Нова збірка законів, Еклога, з'являється не раніше 726 року. Таким чином, видається більш доцільним вести мову про те, що період існування класичного візантійського права починається чи то з 535 р., чи то з 726 р., причому ми, услід за В.О. Сметаніним, схилиємося до першої дати.

Як здається, Є.О. Харитонов також занадто різко розмежовує право ранньовізантійського періоду та класичне візантійське право, певною мірою навіть протиставляючи їх одне одному (С. 34). Більш виправданим, на нашу думку є твердження не про вододіл між *Corpus Iuris Civilis* й більш пізніми візантійськими правовими збірками, а про взаємодоповнюваність їх у часі, акцентування не розриву, а спадкоємності, наступності, традиції у розвитку візантійського права [42, с. 27, 29]. Зміни ж, котрі відбуваються у житті Імперії протягом VII ст. хоча і впливають на розвиток та побутування права (С. 99), проте це не знаходить прямих проявів у законотворчості центральної влади, і, відповідно, основою для права, як багато в чому і у більш пізній час, продовжує залишатися кодифікація Юстиніана.

Звичайно, необхідно зауважити, що час зародження, формування та становлення візантійського права – це й досі відкрите поле для дискусій, і вибір єдино правильної точки зору навряд чи можливий [пор.: 62, р. 1192-1193]. В цьому плані значно більше заперечень викликає пропоноване Є.О. Харитоновим виділення єдиного періоду існування класичного візантійського права (середина VII ст. – середина XV ст.) без будь-якої додаткової його періодизації. Не рятує ситуацію навіть цілком справедливе зауваження про те, що “активна” правотворча частина цього періоду закінчується приблизно у X ст. (С. 31), оскільки воно не виступає у автора в ролі жорсткої хронологічної границі між двома етапами побутування класичного візантійського права. Дослідник також не визначає, у якому вигляді побутувало візантійське право в подальшому аж до падіння Імперії, чи змінювало воно свої сутнісні характеристики та зовнішні форми прояву. А такі зміни ж таки відбувалися! Принаймні, вони дають можливість виділити два значних етапи вказаного періоду: правотворчий (до X ст.) та практичний, причому кожен з них має бути розділений на ряд більш коротких часових відрізків, пов'язаних з конкретними умовами побутування та внутрішнього розвитку права. Це зауваження є особливо суттєвим щодо другого з визначених етапів, у якому варто визначити час до 1204 р., та відтинки 1204 - 1345 та 1345 - 1453 рр. [40, с. 63]. Понад те, відповідно до предмету книги, варто зауважити, що, наприклад, саме від пізньовізантійської епохи ми маємо найбільшу кількість приватноправових актів, котрі підтверджують існування та практичне застосування приватного права у Імперії [16, с. 298; 32, с. 216; див. також: 29, с. 124-146; 31 тощо]. Таким чином, пізньовізантійський період значною мірою випадає з наведеної дослідником періодизації і навіть із пропонованої ним схеми розвитку візантійського приватного права.

У цьому контексті варто навести одне важливе зауваження, яке стосується еволюції приватного права у пізньовізантійський період, зокрема стосовно збірки Константина Арменопула. Ця юридична пам'ятка видається самому досліднику першим неофіційним кодексом візантійського приватного права (С. 139), відповідно, у пізньовізантійський час “цивільне право” у Візантії припиняє бути, за визначенням Є. О. Харитонова, синонімом “цивільного законодавства” (С. 134).

Показово, що при проведенні періодизації другого етапу розвитку візантійського приватного права, дослідник не вбачає різниці між суто візантійським правом X-XII ст. та тим юридичним “плюралізмом”, симбіозом правових систем, котрий встановлюється у державах, які виникли на території Імперії після латинського завоювання [16, с. 188-200; 32, с. 187-215]. Щоправда, далі Є.О. Харитонов звертається до розгляду особливостей цього періоду розвитку візантійського права, проте – лише у сфері поземельних відносин і лише на прикладі латинських держав, оминаючи грецькі (С. 144- 147). Принагідно варто підкреслити, що, у розріз із головною ідеєю дослідника про перевагу Заходу над Візантією у сфері розвитку приватного права, вказаний “плюралізм” якщо не свідчить про протилежне, то, принаймні, вказує на провідну роль візантійського права у регулюванні таких приватноправових відносин, як укладання торгівельних угод, спадкування, шлюбно-сімейні стосунки тощо [16, с. 192-193; 32, с. 197-199]. Нарешті, при проведенні періодизації історії приватного права пізньої Візантії вчений не виправдано оминає як важливу віху Шестикнижжя Константина Арменопула, втім, як власне й увесь період так званого Палеологівського Ренесансу (С. 28) [пор.: 16, с. 299 далі; 32, с. 216 далі; 40, с. 63]. Гексабіблосу взагалі відведено не виправдано мало місця – півсторінки, на яких не наведено жодних даних про зміст пам'ятки (С. 124), і ще одна сторінка, на котрій лише розписано структуру зібрання (С. 138).

Не завадило б також навести більш детальну етапізацію періоду розвитку візантійського права, який охоплює час з VII до XII ст. Є.О. Харитонов, щоправда, робить це, проте не у спеціально відведеному для цього розділі і навіть надто далеко від нього (С. 127-128). Тут він, як видається, слушно вирізняє два етапи: VII – перша половина IX ст., та кінець IX – XII ст. [пор.: с. 63].

Разом з тим, присвячений виявленню етапів розвитку та існування візантійського права розділ містить і корисні спостереження Є.О. Харитонова про те, що приблизно з VII ст. відбувається створення системи права, адекватної власне візантійській культурі, і що певна вульгаризація візантійського приватного права з початком класичного періоду значно підвищує його життєздатність (С. 31), і, відповідно, роль у повсякденному житті ромеїв [пор.: 42, с. 28-29]. Деталізуючи в подальшому ці свої визначення, дослідник пише також про християнізацію і, що особливо цінно з нашої точки зору, “публіцизацію” візантійського приватного права у цей час, маючи на увазі під запропонованим ним терміном зростання втручання держави у регулювання приватноправових відносин (С. 127, пор. С. 181). Власне, на цьому певним чином наголошував і О.П. Каждан, коли писав про складність розрізнення візантійського приватного і державного права (if we may distinguish Byzantine private law from state law) і зауважуючи, що візантійське громадянське

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

право органічно включало у себе і приватне, і кримінальне та публічне, причому принципи останнього у візантійській правовій системі явно превалювали [61, р. 10; 62, р. 1191-1192].

Цікавим є розділ, присвячений особливостям візантійського правосприймання (С. 32-37), хоча висновки зроблені в ньому, видаються занадто однозначними та категоричними. Так, на нашу думку, сприйняття візантійцями права перш за все як засобу політичного та соціального регулювання у державі зовсім не виключає того, що, як і у Стародавньому Римі, право могло залишатися важливим елементом суспільної свідомості, а рядові візантійці продовжували розглядати Імперію та її суспільство як “правові” (*ennomos politeia*) на відміну від “беззаконних” варварських [57, р. 27-51; 32, с. 5]. Дійсно, у Візантії усі законодавчі пам’ятки свідчать про “важливе інструментальне призначення законів у справах управління, у встановленні “справедливості” та у якості зразка, який можуть використовувати інші народи” [11, с. 93] і це не суперечить, а лише додатково відтіняє і посилює значення того факту, що, як стверджував відомий вітчизняний візантиніст кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ф.І. Успенський, правова свідомість була глибоко вкоріненою у самосвідомість рومیїв, про що свідчать не лише законодавчі пам’ятки, але й збережена в літературних пам’ятках загальна суспільна думка [47, с. 806].

Другий розділ першої частини книги присвячено, відповідно до наведеної періодизації, докласичному візантійському праву. При цьому відразу впадає у очі, що Є.О. Харитонов десь “губить” виділений ним же Доюстиніанів етап і починає виклад відразу з права Юстиніана. Такий пропуск – ще одне свідчення на користь висловленої нами думки про недоцільність відрізняти час кодифікації Юстиніана від попереднього етапу розвитку візантійського (пізньоримського) права.

У цьому розділі вчений торкається передумов та чинників проведеної Юстиніаном систематизації права, характеризує соціально-економічний та політичний розвиток Візантії VI ст., вірно зазначаючи при цьому, що саме активна внутрішньополітична діяльність імператора потребувала чіткої правової регламентації і, відповідно, призвела до кодифікації законодавства Імперії (С. 45-48). Проте, поряд з цим, науковець намагається довести, що за часів Юстиніана приватна власність ще не посідала панівного положення у суспільстві, причому базою для його тверджень виступає Землеробський закон, котрий, очевидно, вважається діючим уже на час правління Юстиніана (С. 50-51). Дослідник, очевидно, забуває, що дана юридична пам’ятка належить зовсім іншій історичній епосі, і, через це, не може слугувати основою для характеристики візантійського суспільства VI ст.

Варто також вказати, що, шукаючи відповідь на питання про те, чому Юстиніан вдався саме до кодифікації попереднього римського законодавства, а не до створення нового, науковець слушно зважає на те, що через право, як елемент суспільного життя та культури, імператор намагався “прокласти шлях до відновлення Римської імперії” (С. 52). Втім, наведене твердження є правильним лише до певної міри – з точки зору рومیїв, Римська імперія свого існування і не припиняла, і тому – як можна взагалі було вести мову про створення якогось

особливого, відірваного від попередньої традиції “нового законодавства”? Крім того, римське право продовжувало значною мірою відповідати соціально-економічним реаліям Візантії VI ст. [10, с. 247]. Таким чином, Є.О. Харитонов досить близько підходить до відповіді на питання про те, чому створювати нове законодавство не було можливості, проте все ж не відповідає на нього достатньо переконливо.

Полишивши, нарешті, загальнотеоретичні та загальноісторичні рефлексії, дослідник переходить до характеристики конкретних правових пам’яток епохи Юстиніана – Кодексу, Інституцій та Дигест (С. 53-70). Новели, як вже зазначалося, в цілому з цього переліку випадають (принаймні, їхній характеристиці не присвячено окремого параграфу), хоча саме вони перш за все є продуктом оригінальної законотворчості імператора. Це, безумовно, слід пояснювати не лише тим, що вони торкаються приватного права меншою мірою, ніж Кодекс Юстиніана (вчений цілком справедливо зазначає, що найбільш розробленим у ньому було приватне, або громадянське право, котре займало мало не 2/3 загального обсягу пам’ятки (С. 55), але й характером використаної ним літератури, яка тяжіє у переважній своїй більшості до вивчення римського (пізньоримського) законодавства, і, відповідно, не сприймає Новели як щось гідне окремої уваги. Втім, варто звернути увагу на слушні зауваження автора щодо природи Новел як юридичної пам’ятки. Так, Є.О. Харитонов цілком обґрунтовано зауважує, що Новели не повинні включатися до складу *Corpus Iuris Civilis*, а мають розглядатися як його продовження, поточне законодавство, матеріал для третьої редакції Кодексу. Така точка зору значною мірою перегукується з уже згаданою позицією В. О. Сметаніна, котрий вважає Новели цілком відмінною від Кодексу юридичною пам’яткою, і саме з них пропонує починати відлік історії суто візантійського права [39; 40, с. 62]. Цікаво, що й Є.О. Харитонов говорить про те, що законотворчість Юстиніана йшла двома паралельними шляхами – Римським та Візантійським, проте не пояснює, в чому полягали і де починалися їхні відмінності один від одного (С. 59). Швидше, об’єктивно шлях був все ж одним – з Риму у Візантію, проте виявити співвідношення різноманітних тенденцій у ньому – завдання надто складне для виконання в короткому нарисі узагальнюючої праці. Впевнено можна лише говорити про непросту взаємодію суб’єктивного самоусвідомлення візантійців не як спадкоємців римлян, а як римлян як таких і об’єктивної соціально-економічної, політичної тощо реальності, котра недвозначно свідчила про смерть античної цивілізації і зародженні на її уламках і з використанням їх у якості будівельного матеріалу чогось неокреслено й неусвідомлено нового.

Після розгляду Кодексу, Є.О. Харитонов звертається до розгляду Дигест та Інституцій Юстиніана та загальну характеристику (С. 60-70). Науковець слушно, хоча й не надто неоригінально пояснює швидкість укладання Дигест тим фактом, що значну кількість матеріалу компілятори брали з других рук, наприклад, у творах Ульпіана (С. 68). Натомість йому вдається поглянути під дещо нетрадиційним для візантиністів кутом зору на іншу проблему – поставити питання про причину значної швидкості роботи кодифікаційної комісії, котра змогла впоратися з усіма поставленими перед нею завданнями менш ніж за сім років. Справедливо

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

зауважуючи, що питання під таким кутом зору майже не ставилося у літературі, де зазвичай виражається захоплення цією швидкістю та раціональним підходом до обробки матеріалу, дослідник натомість вказує, що основним “двигуном” реформ був Юстиніан, котрий постійно контролював роботу юристів та вимагав прискорити її (С. 71-74). Щоправда, таке пояснення, як розуміє сам Є.О. Харитонов, не стільки дає відповідь на поставлене питання, скільки замінює його іншим – навіщо така швидкість була потрібна самому імператору? Відповідь на це питання вчений намагається відшукати у тих завданнях, які ставив перед собою Юстиніан у своїй зовнішній та внутрішній політиці, а також у тій ролі, яку мало б відіграти право у реалізації його планів. Крім того, дослідник слушно зауважує, що єдиний загальновізнаний звід права мав відіграти роль стабілізатора розхитаної Імперії, закласти підвалини для впорядкованих суспільних відносин тощо. Останній фактор видається вирішальним (С. 74-75). Таким чином, *Corpus Iuris Civilis* відігравав у очах Юстиніана не самоціллю, а засобом, і тому від швидкості його створення напряму залежало виконання інших важливих завдань. В більшості випадків саме це обумовило певні недосконалості кодифікації, котру, ймовірно, і самі сучасники розглядали як проміжний етап розвитку права, а не його найвищий злет. Про це, зокрема, свідчить і створення двох редакцій Кодексу Юстиніана, і видання імператорських Новел. Ймовірно, згодом мала відбутися ще одна кодифікація, проте історичні умови не дозволили цього (С. 75-76). Наразі ж першочергові короткотривалі цілі було реалізовано вже існуючим зводом права, і створення більш досконалої його редакції було відкладено на невизначений термін.

Окремої уваги заслуговують і міркування Є.О. Харитонова про коректність виразу “кодифікація Юстиніана” як визначення усіх чотирьох чи трьох (без Новел) правових пам’яток, створених за ініціативи Юстиніана. Про те, що Новели з цієї кодифікації дослідник слушно виключає, ми вже згадували. Не менш вірно він також заперечує можливість застосування поняття “кодифікація Юстиніана” і щодо Дигест та Інституцій, вказуючи, що вузькому поняттю кодифікації відповідає лише Кодекс Юстиніана (С. 76-78). З огляду на це варто вирізнити у правовій творчості уряду імператора кілька різних напрямків, способів та етапів.

Наступний за цим параграф другого розділу першої частини книги присвячено головній темі монографії, а саме – дослідженню основних положень приватного права часу Юстиніана, роблячи це переважно на матеріалі Інституцій, звіреному, за необхідності, з Дигестами та Кодексом (С. 78-93). Вказаний підхід автор пояснює тим фактом, що саме Інституції повністю присвячено приватному праву (С. 78-79). Зважаючи на це вірне зауваження, варто на нашу думку, вказати як на позитиви вказаного підходу до предмету, так і на його вади. Звичайно, Інституції надають матеріал у найбільш стислому вигляді, причому враховують не лише римське законодавство, а й зміни, внесені до нього візантійськими імператорами аж до моменту публікації пам’ятки. Проте, з іншого боку, саме Інституції значно менше корисні для вивчення суто візантійського права, ніж Кодекс, Дигести та Новели [10, с. 61]. Це, доречі, певною мірою доводить і текст книги Є.О. Харитонова, котрий

характеризує візантійське приватне право у сфері земельних, шлюбно-сімейних та спадкових відносин майже виключно на матеріалах Новел (С. 83-88).

Власне розгляд приватного права Є.О. Харитонов починає з загальних положень, на яких воно базувалося, зупиняючись, перш за все на загальноприйнятому у візантійську епоху юридичному визначенні поняття справедливості. Слушно критикуючи спеціалістів з пізньоримського права та перекладачів у занадто спрощеному трактуванні цього положення, дослідник і сам виявляється неспроможним дати його чітке пояснення (С. 80-81). Натомість, на нашу думку, воно лежить мало не на поверхні: мається на увазі, що кожному віддається належне йому право, котре зовсім не обов'язково повинне бути тотожним праву іншого (швидше, виходячи з конкретних положень візантійського законодавства – навпаки). Саме в цьому полягає візантійське розуміння справедливості і рівності перед законом, причому рівність тут цілком справжня, реальна [32, с. 58, 85-102; 27, с. 123-130; 51, с. 82; пор. рецензоване видання С. 166]. Це й становить наріжний принцип візантійського приватного права, покликаного цю “справедливість” забезпечувати, який так і не зміг виявити дослідник.

Надалі науковець зупиняється на проблемах правового становища осіб, акцентуючи увагу на дихотомії свобода – рабство, розглядає візантійське законодавство щодо речового права (переважно на основі земельного законодавства), торкається проблем спадкування, зобов'язань та захисту цивільних прав. Особливо привертають увагу зауваження дослідника щодо контрактного права, тобто тієї сфери візантійського права зобов'язань, котра найбільш потребує перегляду на сучасному етапі [61, р. 23]. Цікавими й корисними видаються нам спостереження стосовно еволюції характеру контрактного права, котре поступово набуває “прикордонних” рис з публічним правом, все далі віддаляючись від чистого права приватного (С. 89-90). Дійсно, саме в законодавстві Юстиніана порівняно з попереднім римським правом поступово зростає роль держави як контролера виконання зобов'язань по договорах, і, відповідно, мають місце норми, котрі забезпечують державі можливість здійснювати роль контролера та, за необхідності, арбітра. Зокрема, дедалі більшого значення набуває письмове оформлення угоди за допомогою спеціального інституту нотаріату, а також шляхом залучення свідків, котрі мали засвідчити, і, за необхідності, підтвердити у суді факт укладання договору, письмовий же акт стає “якщо і не єдиним, то принаймні переважаючим а на практиці і панівним способом укладання угод, особливо у сфері купівлі-продажу” [31, с. 102-115; 32, с. 258-284; 62, р. 1192]. Є.О. Харитонов слушно пов'язує посилення державного втручання в цю сферу з загальною економічною політикою імперського уряду, і – ширше – з формуванням нового, відмінного від індивідуалістичного римського, візантійського (ромейського) світогляду з його новим поглядом на роль держави у економічних приватноправових відносинах (С. 90). Очевидно, саме необхідність вирішення економічних проблем стала дійсною причиною такого втручання, тоді як створення конкретних законів та їх практичне застосування – способом реалізації цього втручання [58, р. 193-194].

Наступний, третій розділ першої частини книги Є.О. Харитонова присвячено, відповідно до запропонованої дослідником періодизації, вивченню візантійського

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

приватного права класичної доби. Залишаючись вірним своєму принципу поступового переходу до конкретики лише після характеристики загальних умов розвитку права, вчений зупиняється спочатку на розгляді історичних умов побутування візантійського права у VII – XV ст. (С. 99-102) а також передумовах виникнення перших постюстиніанівських правових зводів (С. 102-105). Автор, зокрема, вказує на пасивність найближчих наступників Юстиніана на імператорському троні у справі видання законів, що, швидше за все пояснюється авторитетом та практичною придатністю *Corpus Iuris Civilis* (С. 105). Перша значна післяюстиніанівська юридична пам'ятка – Еклога – з'являється не раніше 726 р. Її характеристика є у Є.О. Харитонова непослідовною і часом надто вже суперечливою. Так, дослідник зазначає, що першоджерелом для Еклоги у більшості випадків послужили витяги зі зводу Юстиніана, і тут же пише, що “за усіма своїми “параметрами” Еклога є відходом від правничих поглядів Юстиніана” (С. 105). На наступній же сторінці він знову зазначає, що все говорить про те, що новий звід законів був задуманий як скорочена збірка законоположень *Corpus Iuris Civilis* (С. 106). Відповіді на те, чим же була Еклога у кінцевому підсумку, ми так і не отримуємо. Уявляється, варто підкреслити, що основні принципи та сфери інтересів Зводу Юстиніана не були забуті в Еклезі, про що свідчить той факт, що укладачів цього зводу, як і їхніх попередників, “цікавили, перш за все питання, пов'язані з грошима, їх підбрюшкою, рухомим та нерухомим майном, його оцінкою, здобуттям, купівлею та продажем” [44, с. 342-343]. Щоправда, автор справедливо підкреслює, відповідно до обраного ним ракурсу розгляду предмету, зростання, згідно з положеннями зводу, втручання держави у приватноправові стосунки, посилення державного контролю над різними сферами приватних взаємовідносин (С. 107). Окрім Еклоги про такі тенденції може певною мірою свідчити і так званий Морський закон, охарактеризований у Є.О. Харитоновим усього двома реченнями (С. 107-108), хоча саме у ньому знайшли яскраве відображення норми приватного права у сфері торгівлі, морських перевезень тощо. Дослідник навіть не знає про існування перекладу цього юридичного пам'ятника російською (С. 167, прим. 8) [34]. Не приділено належної уваги і Землеробському закону (дослідник відсилає читача до тих надто загальних характеристик пам'ятника, котрі були зроблені на С. 50-51). Дещо повніше, проте також не наводячи конкретних посилань на норми пам'ятки, дослідник розглядає Приватну Поширену Еклогу, характеризуючи її не як повернення до права епохи Юстиніана, а як “своєрідний місток між докласичним і класичним візантійським правом” (С. 110-111). Ось тільки незрозуміло, чому “місток” з'являється пізніше за власне Еклогу, яка більшою мірою відповідає класичному, за Є. О. Харитоновим, візантійському праву. Швидше варто говорити про адаптацію до нової соціально-економічної ситуації положень законодавчих актів часів Юстиніана [14, с. 368; 15, с. 225-227; 19, с. 45-72; 20, с. 7-42; 28, с. 301; 32, с. 159-163].

Звертаючись до розгляду права епохи очищення давніх законів, вчений зупиняється перш за все на загальній характеристиці Ісагоги (Епанагоги), причому, дещо відходячи від основного предмету своїх студій, зупиняється на розгляді

природи влади василевса відносно церкви, християнського вчення, народу та законів (С. 112-115). Проте, очевидно, справжня сутність цих взаємовідносин була більш складною, ніж спрощені схеми Є. О. Харитонова, котрі в більш узагальненому вигляді повторюють висновки І. П. Медведева [15, с. 231-232; див.: 30; 32, с. 57-72 тощо; пор.: 51; 53 тощо].

Услід за Ісагою вчений характеризує Прохірон, окремо зупиняючись на питанні про його датування і доходячи традиційного висновку, що він з'являється за Лева VI Мудрого (886 - 912) без більш детальних уточнень (С. 116-118), і, нарешті, звертається до розгляду Василік (С. 119-124). Важливими при цьому є зауваження дослідника про те, що зміни правового становища особи – важливий показник трансформації культури, а приватне право взагалі являє собою один з головних індикаторів сутності тієї чи іншої цивілізації (С. 120). Проте здійснюване шляхом практичного застосування цього теоретичного постулату підштовхування читача до висновку про подальшу “орієнталізацію” приватного права Василік відносно Зводу Юстиніана видається значною мірою накинутим автором, ніж зафіксованим у самій пам'ятці, оскільки приватне право, нехай навіть викладене перш за все у дусі Еклоги, проте засноване перш за все на положеннях *Corpus Iuris Civilis*, продовжує посідати провідне місце (воно становить найбільший розділ Василік – 10 – 53 книги), а норми законодавства Юстиніана ще довгий час не скасовуються офіційно і, відповідно, не втрачають чинності у суді (С. 122). Таким чином, візантійське право Василік “становило у своїй основі пристосоване до соціально-економічних умов, що змінилися, римське право. Ця основа залишилася домінуючою, незважаючи на те, що до неї домішувалися інші – елліністичні, східні, “варварські” елементи” [9, с. 114]. Окремої згадки заслуговує обізнаність дослідника з відомою дискусією щодо природи Василік, котрі він, услід за І. П. Медведевим, справедливо вважає їх кодексом діючого права (С. 123-124) [15, с. 227 наступні; див. також 32, с. 167-174]. Щоправда, варто зазначити, що Є.О. Харитонов при розгляді цього питання не виправдано не звертає уваги навіть на доступні спеціальні праці М.Я. Сюзюмова, О.Е. Ліпшиц та О.П. Каждана, не кажучи вже про роботи зарубіжних дослідників, котрі, втім, за справедливим зауваженням О.П. Каждана, майже повністю проігнорували його дискусію з названими науковцями [12, с. 56-66; 20, с. 63-79; 21, с. 76-80; 45, с. 67-75; 46, с. 72-87; 61, р. 9].

Надалі дослідник звертається до загального розгляду основних напрямів та рис візантійської юриспруденції (С. 125-128), способів соціальної трансляції правових знань, зокрема – діяльності юридичних шкіл (С. 125-133), а також до конкретних положень візантійського приватного права класичного періоду (С. 134-166).

На особливу увагу заслуговує параграф “Архітектоніка візантійського приватного права” (С. 134-139), в якому дослідник намагається побудувати струнку його схему, виходячи з структури подачі матеріалу у конкретних правових пам'ятках того часу – Еклозі, Прохіроні, Ісагозі, Василіках. В цьому параграфі також вкотре підкреслюється подальше зростання ролі держави у регулюванні приватноправових відносин, синонімічність стосовно Візантії понять “цивільне право” та “цивільне законодавство”, оскільки друге практично виключало можливість існування першого (С. 134), та зауважується, що формування власне

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

суто візантійського приватного права починається лише у постюстиніанівську епоху (С. 134-135).

Ми вже зауважували, що, як видається, зростання ролі держави у регулюванні приватноправових відносин відбувається лише до XII ст., тоді як пізньовізантійський період характеризується зовсім іншими тенденціями, принаймні, у Палеологівський час навряд чи вже можна говорити про синонімічність понять “цивільне право” та “цивільне законодавство” (див. вище про Шестикнижжя Арменопула).

Використання наведеної дослідником схеми візантійського приватного права як цілком прийнятної робочої моделі для його вивчення видається цілком правомірним і корисним, хоча сам дослідник при зверненні до конкретного матеріалу візантійських зводів законів обирає дещо іншу систему викладу матеріалу, що пояснює “питомою вагою, увагою, що приділяли тому чи іншому інституту візантійські законодавці та правознавці” (С. 139). Відповідно, переходячи до розгляду конкретних норм візантійського приватного права. Є.О. Харитонов рухається від характеристики правового становища особи, через шлюбно-сімейне, спадкове право, речові права та права зобов’язань, завершуючи виклад характеристикою візантійського судочинства. На жаль, як і в багатьох попередніх параграфах, нас не полишає відчуття недостатньої структурованості матеріалу, послідовності викладу, змішування вираженої у законодавстві теорії та способів і результатів практичного застосування законів. Вченого часто відволікають від основної лінії викладу різні дотичні факти, без згадки про які можна було б і обійтися. В той же час він пропускає більш важливі моменти, починає виклад не з головних моментів, а з другорядних, інколи взагалі забуваючи про головне. Наведені зауваження особливо стосуються параграфів, присвячених розгляду правового становища особи (С. 140-147) та речовим правам (С. 154-159), котрі фактично зводяться лише до поземельних відносин, тоді як значний розвиток мали речові права та приватна власність на іншу нерухомість. З легкодоступної в Україні літератури варто хоча б згадати детальний огляд С.Б. Сорочаном видів прав володіння візантійським торгівельно-ремісничим ергастірієм [41, с. 125-132].

Не переобтяжуючи надалі і так дуже докладну рецензію, акцентуємо увагу лише на тому, що становить найбільший вузьконауковий інтерес саме для нас, а саме – на зауваженні дослідника про нерозробленість приватного права щодо визначення статусу юридичних осіб, зокрема – різноманітних торгівельно-виробничих об’єднань (артілей, кіноній, систим, соматей) (С. 146-147). Очевидно, що матеріали візантійського законодавства не дають підстав до таких категоричних негативістських тверджень, оскільки не тільки згадана науковцем Книга Епарха, а й інші різноманітні джерела дозволяють отримати чітке уявлення про правовий статус вказаних об’єднань і навіть побудувати досить струнку типологію різних видів такого роду юридичних осіб [61, р. 12-13; 43, с. 34-46]. Інша справа, що взаємодія римського у своїй основі права та візантійської дійсності призводила до відмінного від західного “практичного” розуміння самого поняття юридичної особи, яка реально не була наділена тими властивостями, що були невід’ємними від

юридичних осіб у західному їхньому розумінні виходячи з загального окцидентального правосприйняття [53, с. 35-39, 43-46].

Значимо також, що розглядаючи зобов'язання з договорів, дослідник справедливо наголошує на спрощенні процедури укладання угод та лібералізації договірних відносин, які відбуваються за правління Лева VI Мудрого та зафіксовані в його Новелах (С. 160-161), а також слушно наголошує, що в цілому візантійське договірне право цілком відповідало вимогам часу, “зберігаючи разом з тим в цілому “відкритість” і мобільність контрактного права античного Риму” (С. 162). В той же час вчений забуває про таку важливу для вивчення даного питання законодавчу пам'ятку, як спеціальна новела василіси Ірини (797 - 802) про правила оформлення різноманітних угод [31, с. 116-117; 32, с. 284-289].

Зауваження викликають і деякі наведені Є.О. Харитоновим характеристики візантійського суду, зроблені безвідносно до часу існування Імперії та конкретних законодавчих пам'яток. Зокрема, не можна погодитися з твердженням про те, що візантійське судочинство було платним (С. 165), хоча раніше автор справедливо зауважує, що, за положеннями Еклоги, “передбачено безоплатність суду для осіб, що беруть участь у суперечці” (С. 106) [22, с. 121-136; див. також: 3].

Друга частина книги під назвою “Привиди Візантії” відкривається розділом, присвяченим вивченню рецепції візантійського приватного права у Східній Європі. Дослідник, залишаючися вірним обраній схемі викладу, починає його із загального розгляду оцінок візантійського права і, відповідно, його впливу на формування правових систем інших держав у сучасній літературі. Вчений справедливо засуджує негативне відношення до візантійського права, яке склалося у багатьох істориків та юристів (С. 173-175) і справедливо наголошує на тому, що зі смертю візантійської держави не загинула створена нею культура і, відповідно, право, сприйняте державами, котрі підпали свого часу під світоглядний вплив цивілізації ромеїв (С. 176-177). Науковець цілком логічно визначає основні причини сприйняття візантійського права цими державами, виділяючи як практичну доцільність такого правосприйняття, так і політичні та релігійні його корені (С. 178-179). На жаль, услід за висловленням таких в цілому прийнятних базових тверджень дослідник надто мало уваги приділяє конкретній історії рецепції візантійського права, спочатку повторюючи основні висновки першої частини своєї книги (С. 181-182) а потім обмежуючись цікавими, проте несистематизованими і часто загальновідомими хрестоматійними фактами (С. 182-188), які, до того ж, стосуються не рецепції конкретно приватного права, а правосприйняття взагалі.

Нарешті, у останньому розділі книги йде мова про сприйняття візантійської традиції приватного права в Україні. Розділ відкривається параграфом “Між двома світами”, покликаним визначити місце України у цивілізаційному поділі на Схід і Захід. Він значною мірою базується на статті Є. О. Харитонова та С. Пересунька [36, с. 21-24] і загалом його головні висновки передбачувані ще до прочитання: “Україна приречена на постійний тиск з боку сусідів, перебування на перехресті шляхів подальшого розвитку, які репрезентовані сусідами” (С. 193), Україна – “синтеза між Сходом і Заходом” (визначення В. Липинського) (С. 199) [пор.: 55, с. 397 наступні; 56, с. 395-426]. З огляду на цю передбачуваність невиправдано

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

значний об'єм присвячено проблемам запровадження християнства на Русі, причому дослідник знову повертається до, здавалося б вже вирішеного ним питання про співвідношення релігії та цивілізації (С. 194-198) і, загалом, до не надто оригінального “цивілізаційного” матеріалу (С. 191-211). Інколи виникає відчуття, що вчений волів вмістити на цих двадцяти сторінках чи не все, що він знає про східні та західні впливи в історії України, мало переймаючись при цьому бодай якоюсь систематизацією матеріалу та відповідністю його загальному предмету книги. На фоні цих двадцяти сторінок надто кучими й убогими виглядають ті п'ятнадцять (С. 211-227), котрі присвячено власне рецепції візантійського права в Україні, причому процес рецепції дослідник починає з русько-візантійських угод і доводить аж до ХІХ ст. Через такий нерозумний розподіл об'єму розділів, Є.О. Харитонов відводить вкрай мало місця (півсторінки) характеристиці русько-візантійських договорів як пам'ятки міжнародного приватного права, котра зазнала впливу як візантійської, так і давньоруської правових систем і стала першим письмово зафіксованим юридичним актом, котрий дозволяє вивчати вплив візантійського права на давньоруське (С. 212). Надто мало місця відводиться і порівняльному аналізу законоположень Руської Правди та окремих візантійських законів. Так, загальна характеристика Руської Правди охоплює майже три сторінки (С. 212-214), а проведення порівняння – менше чотирьох (С. 214-217). Причому проводиться воно без посилання на конкретні візантійські закони, несистематично і без належних висновків. Навряд чи можна вважати задовільним висновок про те, що “Руська Правда, будучи продуктом давньоруської творчості, разом з тим відбивала певний вплив римського приватного права у його візантійській інтерпретації, рецептуючи звідти окремі засади та рішення” (С. 217). Відповіді на питання про те, як відбувалася рецепція, чому обиралися саме ті норми, а не інші, в яких випадках здійснювалося запозичення, а у яких – ні, звідки конкретно черпали давньоруські “юристи” відомості про візантійське право тощо ми не отримуємо. Більше того – ці питання навіть не ставляться! В цьому плані чи більше матеріалу дають навіть такі, не присвячені спеціально обраній Є. О. Харитоновим темі праці, як книга Р. Лашенко чи нарис А. Резникова [18, с. 40; 38, с. 13].

Подібно до Руської Правди Є.О. Харитонов розглядає й інші пам'ятки давньоруського та українського права, котрі зазнали чи мали б зазнати візантійського впливу: через “Церковний Статут” Володимира Святого та Литовські статuti аж до “Прав, за якими судиться малоросійський народ” та “Зібрання малоросійських прав” (С. 217-227). Врешті решт, оцінюючи українське право як право, що зазнавало впливів як зі Сходу, так і з Заходу, Є. О. Харитонов доходить не обгрунтованого належним чином на даних джерел загального висновку, що Західна традиція в Україні переважала (С. 238). Таким чином, автор акцентує в Україні західний складник, як це робить більшість науковців виділеного Н. Яковенко так званого “середнього покоління” [55, с. 361; 56, с. 422].

Очевидно, що друга частина книги значно слабша за першу, хоча, на нашу думку, саме на ній дослідник мав би зробити логічний наголос і саме тут йому відкривалася можливість висловити найбільш цікаві та плідні ідеї.

Наприкінці рецензії зупинимося на деяких дрібницях змісту книги, які хоча й не спотворюють основного змісту, проте інколи значно дошкуляють історико-професіоналу. Так, навряд чи можна погодитися з тим, що для передачі візантійських термінів, географічних назв та імен засобами української мови Є.О. Харитонов застосовує етацизм (систему читання Еразма) замість традиційного ітацизму (системи читання Рейхліна). Свій вибір він обґрунтував лише тим, що буцімто врахував “сучасні тенденції розвитку (поновлення)” вживання зазначених слів в українській мові (С. 9), незважаючи на те, що запропонована ним транслітерація значно відрізняється від вимови самих ромеїв та споконвічних традицій сприйняття середньогрецьких слів українцями. Докладно зупинятися на обґрунтуванні пропонованого нами вибору ітацизму вважаємо зайвим, оскільки один з співавторів навів основні аргументи у рецензії на іншу книгу [7]. Зазначимо лише, що Є. О. Харитонов, ймовірно, взагалі не знає про існування двох систем і слабо знайомий з давньо- та середньогрецькою мовою, оскільки він заміняє загальноживану літеру “Ф” на “Т” навіть у тих власних назвах, в яких така заміна просто неможлива. Так, Никифор II Фока названий у рецензованій книзі Ничипіром II Токою, а константинопольський патріарх Фотій – Тотієм (253, 255 тощо). І це – за тієї умови, що і Фока, і Фотій грецькою мовою починаються з літери “фі”, а не “фіта (тхета)”, тобто про жодне “Т” й мови бути не може!

Не зовсім зрозумілим видається і принцип відбору персоналій, включених до другого додатку книги (С. 249-257). Звичайно, ще у вступі автор зазначає, що включив у нього осіб, котрі зробили значний внесок у розвиток Східної традиції приватного права (С. 10), проте навряд чи цього пояснення достатньо для обґрунтування присутності у вказаному переліку поряд з іменами візантійських імператорів, юристів, істориків та дослідників візантійського права імен засновника російського старообрядництва протопопа Аввакума, Петра Могили, царя Олексія Михайловича, Богдана Хмельницького чи Йосипа Сталіна. Наведений у додатку перелік потрібно було б або значно розширити, щоб він увібрав усіх видатних східноєвропейських історичних діячів, так або інакше причетних до творення правових норм, або (що видається за доцільніше) – дещо скоротити й доповнити пропущеними іменами виключно тих історичних осіб, котрі дійсно відіграли значну роль у становленні візантійського та поствізантійського приватного права. Навряд чи також можна зараховувати до цеху відомих візантиністів О.Л. Вайнштейна, котрий спеціалістом з історії Візантії не був (С. 19).

На подібні ж зауваження заслуговує і “Вибрана бібліографія” (С. 240-248), майже повністю – російськомовна (єдине виключення становить книга Ігоря Шевченка). Так, до бібліографії навіщось включено книги Геродота, Гесіода, Гомера, Фукідида тощо, значний перелік праць римських авторів, узагальнюючі праці з історії Стародавнього Риму та теорії права, і, разом з тим, не згадано про третю радянську “Історію Візантії”, третій том “Культури Візантії”, жодну з робіт І.П. Медведева, зокрема про його монографію, присвячену пізньовізантійському нотаріату, непересічні публікації О.Е. Ліпшиц і таке інше, хоча О.Є. Харитонов про значну частину цих робіт знає, про що свідчать посилання у окремих розділах. Необхідним також видається також включення до вибраної

**ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

бібліографії найбільш доступних українському читачу видань візантійських юридичних зводів [4; 5; 34; 54 тощо].

Варто також вказати на певні недоліки у роботі редакторів та коректорів, котрі інколи додають зайві, інколи – гублять нулі у деяких цифрах (С. 7, 22), а інколи й допускають смислові помилки у побудові речень. Так, зрозумілою, проте неправильною є побудова конструкції “ми маємо місце з особливою локальною цивілізацією” (С. 23). Правильніше вести мову чи то про те, що “ми маємо справу”, чи то про те, що “локальна цивілізація має місце”.

Непорозуміння має місце й у твердженні про те, що “робота над Дигестами почалася протягом останнього року їхньої компіляції” (С. 69), оскільки, судячи з контексту, мова йде про Інституції, робота над якими почалася протягом першого року компіляції Дигест.

Інколи не зовсім коректно поєднуються основний текст та система посилань. Особливо помітно що ваду на С. 80, посилання 34, де зміст наступного після цифри посилання речення стосується не попереднього тексту на сторінці, а змісту посилання, розміщеного аж на С. 96. Звичайно, це створює певні незручності, яких можна було б легко уникнути, чи то прибравши посилання взагалі і подавши його прямим текстом, чи то включивши до посилання увесь пов’язаний з ним за змістом фрагмент зі сторінки 80.

Нарешті, не варто також вживати вислів “виходити друком” (С. 70 тощо), коли мова йде про завершення роботи над певною юридичною пам’яткою періоду середньовіччя і першу її публікацію. Наведені зауваження до редакторської роботи далеко не вичерпні, проте зупинятися окремо на кожній помилці ми не маємо ні змоги, ні бажання.

Підбиваючи загальний підсумок рецензії, ще раз нагадаємо, що розглянута нами книга Є.О. Харитонова – перша в Україні спроба наукового вивчення східноєвропейського приватного права, основою якого стало право візантійське. Її автор йде невторованим, складним шляхом, йому доводиться на власний розсуд давати відповіді на безліч різноманітних питань та проблем. Не дивно, що в результаті цікаві та корисні спостереження й узагальнення сусідять у книзі з деякими неточностями та помилками.

Насамкінець, варто навести заключні слова Є.О. Харитонова, якими він цілком справедливо оцінив зміст та роль своєї книги: “Автор зробив усе, що міг, у межах своїх сил... Дещо, можливо, вийшло краще. Дещо – лише окреслено у загальних контурах. ... Нехай той, кого захопила ця проблема, продовжить свої студії: далі і краще. Бажаю успіху!”. Виходячи з цього, головними завданнями наведеної рецензії ми вважаємо саме виконання даного побажання знаного у широких колах науковця та привернення уваги української наукової спільноти до цікавої і корисної книги, котра, на жаль, залишилася майже непоміченою.

Список літератури:

1. Бибииков М.В. Некоторые источниковедческие аспекты изучения древнерусской государственности // Образование древнерусского государства. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Папуто. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. докл. – М., 1992.
2. Бибииков М.В. Тексты договоров Руси с греками в свете византийской дипломатической практики // Antidoton: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина. – СПб., 2003.
3. Васильевский В.Г. Законодательство иконоборцев // Васильевский В. Г. Труды. – Л., 1930. – Т. 4.
4. Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзомова. – М., 1962.
5. Византийский земельный закон / Текст, исслед., коммент. подгот. Е.Э. Липшиц, И.П. Медведев, Е.К. Пиотровская, под ред. И.П. Медведева. – Л., 1984.
6. Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб., 1999.
7. Домановський А.М. Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики) // Схід – Захід. – Харків, 2003. – Вип. 6. (Рец. на кн.: Острогорський Г. Історія Візантії. – Вид. 3-є, доп. / Перекл. з нім. А. Онішко. – Львів: Літопис, 2002. – 588 с.).
8. Дурново М.В. Международная школа римского права в Варшаве – первый историко-правовой образовательный центр (хроника работы 1-й и 2-й сессий, сентябрь 2001 и 2002 годов) // Вестник Московского государственного университета. – Серия 8: История. – 2003. – № 1.
9. Ирмшер И. Юридическая традиция: римское, византийское, послевизантийское право // Рим, Константинополь, Москва: сравнительно-историческое исследование центров идеологии и культуры до XVII в. VI Международный Семинар исторических исследований «От Рима к Третьему Риму», Москва, 28-30 мая 1986 г. – М., 1997.
10. История Византии: В 3-х тт. / Отв. ред. акад. С.Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. 1.
11. История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение / Отв. ред. В.С. Нерсисянц. – М., 1986.
12. Каждан А.П. Василики как исторический источник // Византийский временник. – 1958. – Т. 14.
13. Кривов М.В. О новой концепции всемирно-исторического процесса // Преподавание истории в школе. – 1994. – № 1.
14. Культура Византии IV – первая половина VII в. / Отв. ред. З.В. Удальцова. – М., 1984.
15. Культура Византии вторая половина VII-XII в. / Отв. ред. З.В. Удальцова, Г. Г. Литаврин. – М., 1989.
16. Культура Византии XIII – первая половина XV в. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М., 1991.
17. Кушниська Л.А. Про джерело права русько-візантійських угод X ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6.
18. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998.
19. Липшиц Е.Э. Византийское право в период между Эклогой и Прохионом (Частная Распространенная Эклога) // ВВ. – 1974. – Т. 36.
20. Липшиц Е.Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX - XI вв. Историко-юридические этюды. – Л., 1981.
21. Липшиц Е.Э. Несколько замечаний о Василиках как источнике // Византийский временник. – 1958. – Т. 14.
22. Липшиц Е.Э. О социальной сущности судебной реформы в Византии VIII в. // Византийские очерки. – М., 1961.
23. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV-VIII вв. – Л., 1976.
24. Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики // Византийский временник. – 1997. – Т. 57 (82).
25. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики // Византийский временник. – 1995. – Т. 56 (81).
26. Малингуди Я. Терминологическая лексика русско-византийских договоров // Славяне и их соседи. – Вып. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Сборник статей к 70-летию Г.Г. Литаврина. – М., 1996.
27. Медведев И.П. Isotes как принцип социальной справедливости у византийцев // Византийский временник. – 1989. – Т. 50.

**ПЕРША УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО
ТА ПОСТВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(КНИГА ЮРИСТА ОЧИМА ІСТОРИКІВ)**

28. Медведев И.П. Византийское право: обзор современной зарубежной историографии // Византиноведение в СССР: состояние и перспективы исследований. – М., 1991.
29. Медведев И.П. Дипломатика частного византийского акта // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья. – Л.: Наука, 1979.
30. Медведев И.П. Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI - XVII вв.). – Л., 1990.
31. Медведев И.П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт). – Л., 1988.
32. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001.
33. Медведев И.П. Правовое образование в Византии как компонент городской культуры // Городская культура. Средневековье и начало нового времени. – Л., 1986.
34. Морской закон / Вступ. ст., пер., коммент. М.Я. Сюзюмова // Античная древность и средние века. – 1969. – Вып. 6.
35. Назаренко А.В. Византия – Западная Европа – Русь: соотношение типологии и конкретного исследования как инструментов раскрытия исторических взаимосвязей // Российское византиноведение. Итоги и перспективы. Тез. докл. и сообщ. на Международной конф., посвященной 100-летию «Византийского временника» и 100-летию Российского археологического института в Константинополе (СПб., 24 - 25 мая 1994 г.). – М., 1994.
36. Пересунько С., Харитонов Є. До питання про цивілізаційну орієнтованість України доби середньовіччя // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000.
37. Поляковская М. А. Византия в контексте европейской средневековой государственности: проблема лидера и темпов развития // АДСВ. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30.
38. Резников А.В. Византия и Украина: генезис взаимоотношений // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Науково-теоретичний журнал. – 2001. – Вип. 3.
39. Сметанин В.А. О специфике инвариантной информации «Новелл Юстиниана» // Античная древность и средние века. – 2000. – Вып. 31; 2001. – Вып. 32.
40. Сметанин В.А. Узловые проблемы византийского права // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30.
41. Сорочан С.Б. Византийский эргастрий IV – IX вв. Виды правовладения // Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків, 1999. – У 3-х ч. – Ч. 1.
42. Сорочан С.Б. Византия IV - IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. - Изд. 2-е, испр. и доп. - Харьков, 2001.
43. Сорочан С.Б. Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII - IX ст. // Археологія. - 1995. - № 1.
44. Сорочан С.Б. Nota I: Об империи ромеев и ее городах (проблема численности) // Сорочан С. Б. Византия IV - IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Харьков, 1998.
45. Сюзюмов М.Я. Василики как источник для внутренней истории Византии // ВВ. - 1958. - Т. 14.
46. Сюзюмов М.Я. О социальной сущности законодательства Василик // ВВ. - 1953. - Т. 6.
47. Успенский Ф.И. История византийских учреждений // Успенский Ф. И. История Византийской империи: в 3-х тт. - М.; Л., 1948. - Т. 3.
48. Хвостова К.В. Византийская цивилизация // Вопросы истории. – 1995. – № 9.
49. Хвостова К.В. Общие особенности византийской цивилизации // Исследовано в России. Электронный научный журнал. <http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/1988/006.pdf>.
50. Хвостова К.В. Особенности византийской цивилизации // Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход). – М., 2000.
51. Хвостова К.В. Понятие свободы в рамках политико-правовой доктрины // Власть и политическая культура в средневековой Европе. – М., 1992. – Ч. 1.
52. Хвостова К.В. Способы функционирования византийской цивилизации во времени // Цивилизации. - М., 1995. - Вып. 3.
53. Халем Фридрих фон. Историко-правовые аспекты проблемы Восток – Запад // Вопросы философии. – 2002. – № 7.

ДОМАНОВСЬКИЙ А. М., ДОМАНОВСЬКА М. Є.

54. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Э. Липшиц. - М., 1965.
55. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002.
56. Яковенко Н. Украина между Востоком и Западом: проекция одной идеи // *Ab Imperio*. – 2003. – № 2.
57. Dagron G. Lawful Society and Legitimate Power // *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelth Centuries*. – Washington, 1994.
58. Gorecki D. Law and Social Change in the Byzantine Middle Ages // *Laws and Rights. Proceeding of the international congress of sociology of law for the ninth centenary of the University of Bologna (May 30 – June 3, 1988). Panels and Sessions / Ed. by V. Ferrari*. – Milano, 1991.
59. Guillou A. *La civilization Byzantine*. – Paris, 1974.
60. Haussig H. W. *A History of Byzantine Civilization*. – London, 1971.
61. Kazhdan A. Do We Need a New History of Byzantine Law? // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. – Wien, 1989. – Bd. 39.
62. Kazhdan A. Law, Civil // *The Oxford Dictionary of Byzantium / Prepared at Dumbarton Oaks. Alexander P. Kazhdan*. – New York; Oxford, 1991. – Vol. 2.
63. Malingoudi J. Die rechtshistorische Hintergrund einiger Verordnungen aus den russisch-byzantinischen Verträgen des 10. Jhds // *Byzantinoslavica*. – 1998. – T. 59. – Fasc. 1.
64. Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus rechtshistorischer Sicht. Ein erster Deutungsversuch // *Byzantinoslavica*. – 1997. – T. 58. – Fasc. 2.
65. Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus diplomatischer Sicht. – Thessaloniki, 1994.
66. Zachariä von Lingental K. E. *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*. – Lipsiae, 1893.